

SPINOZA NOTITIE

Nummer 2

Samenvatting en structuur Ethica

De structuur, een korte en een lange samenvatting van de Ethica

Rikus Koops

27 november 2012

Versie: 1.0

STEEKWOORDEN:

Ethica, structuur, samenvatting

SAMENVATTING:

Deze notitie geeft op drie wijzen een overzicht van de inhoud van de Ethica. Ten eerste wordt de structuur achter de Ethica weergegeven in een puntsgewijze opsomming. Daarnaast is een korte samenvatting opgenomen die een bondig overzicht van de totale inhoud geeft. Een uitgebreidere samenvatting volgt de inhoud van de Ethica op de voet en geeft de lijn van de gedachtegang weer.

NOTITIES:

Copyright © R. Koops 2012. Niets uit deze uitgave mag op enige wijze vermenigvuldigd worden tenzij vooraf toestemming is verleend. Voor informatie of opmerkingen kunt u zich wenden tot info@overspinoza.nl.

Ik wil graag Karel D'huyvetters bedanken voor de taalkundige en inhoudelijke correcties.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
Korte samenvatting.....	2
Deel 1: Over God.....	2
Deel 2: Aard en oorsprong van de menselijke geest.....	2
Deel 3: Oorsprong en aard van de aandoeningen.....	3
Deel 4: De menselijke slavernij of de macht van de aandoeningen.....	3
Deel 5: de macht van het verstand of de menselijke vrijheid.....	3
Lange samenvatting.....	3
Deel 1: Over God.....	3
Deel 2: Aard en oorsprong van de menselijke geest.....	4
Deel 3: Oorsprong en aard van de aandoeningen.....	5
Deel 4: De menselijke slavernij of de macht van de aandoeningen.....	7
Deel 5: de macht van het verstand of de menselijke vrijheid.....	9
Structuur Ethica.....	10
Hoofdstructuur.....	10
Structuur van deel 1: Over God.....	10
Structuur van deel 2: Aard en oorsprong van de menselijke geest.....	11
Structuur van deel 3: Oorsprong en aard van de aandoeningen.....	11
Structuur van deel 4: De menselijke slavernij of de macht van de aandoeningen.....	12
Structuur van deel 5: de macht van het verstand of de menselijke vrijheid.....	13
Gebuurde literatuur.....	13

Inleiding

In deze notitie brengen we op drie wijzen de inhoud van de Ethica in kaart. Ten eerste volgt een korte samenvatting van de Ethica; die wordt gevolgd door een langere samenvatting die de Ethica in detail volgt. We sluiten af met een weergave van de structuur die in de Ethica gevonden kan worden. Alle drie deze weergaven komen neer op dezelfde centrale indeling van de stellingen in onderliggende structuren.

Korte samenvatting

Deel 1: Over God

In dit deel bewijst Spinoza dat God bestaat, dat hij enig is en dat alles in hem bestaat. Verder laat hij zien dat God de vrije oorzaak van alles is en op welke wijze; dat alles van God afhangt en door hem in stand wordt gehouden en zonder hem niet kan bestaan; dat alles noodzakelijk uit Gods aard volgt en dat er niets toevallig bestaat en dat alles door God, vanuit zijn oneindige macht, wordt bepaald op geen andere wijze plaats kan vinden.

Deel 2: Aard en oorsprong van de menselijke geest

In dit deel bewijst Spinoza dat de mens een modus is, bestaande uit een lichaam en een geest, waarbij de geest een verzameling ideeën is die het complexe menselijke lichaam uitdrukken. Tussen lichaam en geest bestaat geen oorzakelijke relatie, het zijn beide uitdrukkingen van een en dezelfde substantie. De mens heeft verschillende vormen van kennis. De eerste soort ontstaat uit de indrukken en waarnemingen die het lichaam opdoet. De tweede soort is de rede die de ware oorzaken tracht te vinden. De derde soort is de intuïtie die de ideeën in een orde en een verband brengt dat de individuele tijdelijke dingen overstijgt.

Deel 3: Oorsprong en aard van de aandoeningen

De menselijke geest kan lijden of handelen, indien de geest lijdt, ondergaat hij zaken veroorzaakt door uitwendige oorzaken; de geest handelt als hij de oorzaak is van zijn eigen daden. Elk individueel ding heeft een drang om te bestaan en dit bestaan voort te zetten, hieruit komt de emotie begeerte voort. Als iets het vermogen om in zijn bestaan te voorzien vermeerderd, ervaart de menselijke geest blijheid, indien dit vermogen vermindert, droefheid. Alle overige emoties worden afgeleid uit deze drie primaire aandoeningen. De meeste aandoeningen zijn passieve aandoeningen, ontstaan uit uitwendige oorzaken die de mens doet lijden. Er zijn echter ook actieve aandoeningen die ontstaan uit de adequate ideeën.

Deel 4: De menselijke slavernij of de macht van de aandoeningen

De mens kan zich niet onttrekken aan de passieve aandoeningen, de kracht en invloed van deze aandoeningen kunnen de menselijke vermogens verre overtreffen. Afhankelijk van omstandigheden en eigenschappen zullen verschillende aandoeningen in kracht verschillen. Kennis van goed en kwaad kan hier niet voldoende tegenover stellen, de begeerte uit deze kennis is zwakker dan de begeerte uit andere oorzaken. De mens is dus machteloos en onstandvastig en kan niet (altijd) volgens de rede leven. Spinoza gaat nu over naar wat de rede ons voorschrijft en welke aandoeningen in lijn zijn met de rede. Volgens de rede moeten wij streven naar ons eigen zelfbehoud, dit streven richt zich op niets anders dan wat tot begrip leidt. Daarnaast moeten wij ons richten op onze medemens. Er bestaat in de wereld niets nuttiger voor de mens dan een mens die volgens de rede leeft.

Dan volgt een bespreking van welke aandoeningen in lijn zijn met de rede en welke niet.

Er is een groot verschil tussen de mens die volgens de rede leeft, de vrije mens, en de mens die dat niet doet, de slaaf, die zaken uitvoert zonder er iets van te begrijpen. De mens die volgens de rede leeft zal geen bovenmatige begeerte hebben, maar altijd het beste kiezen. Deze vrije mens denkt niet aan de dood maar aan het leven, vermijdt en overwint gevaren en probeert weldaden van onwetenden af te wijzen, kan alleen waarachtig dankbaar zijn en handelt alleen te goeder trouw.

Deel 5: de macht van het verstand of de menselijke vrijheid

Vanuit de rede kunnen we de aandoening scheiden van haar uitwendige oorzaak, kunnen we van passieve actieve aandoeningen maken door er helder en duidelijk kennis van te krijgen en hun invloed verminderen door de noodzakelijkheid van de aandoeningen in te zien. Deze remedies vanuit de rede kunnen ons helpen om de aandoeningen te verbinden en te ordenen en in verband te brengen met God, de vierde en ultieme remedie vanuit de intuïtieve kennis.

Lange samenvatting***Deel 1: Over God***

De Ethica begint met een deel over God. Ten eerste wordt in dit deel het bestaan van God bewezen. Om dit te kunnen doen, moet Spinoza eerst een aantal kenmerken van de substantie aantonen. Achtereenvolgens zijn dat de stellingen dat er niet twee of meer gelijke substanties kunnen bestaan (P5), dat een substantie niet door een andere substantie kan worden voortgebracht (P6), dat een substantie noodzakelijk moet bestaan (P7) en dat een substantie oneindig moet zijn (P8). De stellingen voorafgaand aan deze vier, dat een substantie voorafgaat aan de modi (P1), dat twee substanties niets gemeen hebben (P2), dat dingen die niets gemeen hebben elkaar niet kunnen veroorzaken (P3) en dat dingen die verschillend zijn verschillend moeten zijn in attributen of in modi (P4), zijn alleen noodzakelijk om de vier genoemde eigenschappen van de substanties te bewijzen.

Vanuit de vier eigenschappen van substanties concludeert Spinoza dat God, die gelijk is aan de substantie en bestaat uit een oneindig aantal attributen, die elk eeuwig en oneindig zijn, noodzakelijk moet bestaan (P11). Tevens onderzoekt hij wat God dan wel is. Via de stellingen dat God of de substantie ondeelbaar is (P12-13), dat er buiten God geen andere substantie kan bestaan (P14) komt hij tot de eindconclusie dat alles wat er is niet buiten God kan bestaan (P15). Met het bewijs dat God bestaat en de oorzaak van alles is, is het eerste gedeelte van deel 1 afgerond.

Spinoza gaat verder met het onderzoeken van de eigenschappen van God. Ten eerste kijkt hij op welke wijze God oorzaak van alle dingen is. Het blijkt dat er noodzakelijk oneindig veel dingen op oneindig veel wijzen uit hem moeten voortkomen, dat hij de bewerkende oorzaak van alles is, een oorzaak uit zichzelf is en geen toevallige oorzaak en dat hij de volstrekt eerste oorzaak is (P16). Verder is er niets buiten God dat hem kan aanzetten om iets te doen; God is daarmee de enige werkelijke vrije oorzaak (P17). Hij is een inwonende en niet een uitwendige oorzaak van de dingen (P18).

De tweede eigenschap is dat God alles in stand houdt, zowel de attributen en oneindige modi als de eindige modi. Hieruit blijkt dat Gods attributen eeuwig zijn (P19) en dat de oneindige modi die rechtstreeks uit de attributen voortvloeien ook eeuwig en oneindig moeten zijn (P20-22). Ten slotte blijkt hieruit dat de eindige modi geen bestaan in zich sluiten (P24) maar God nodig hebben als oorzaak van hun bestaan en wezen (P25). Deze modi kunnen daarom alleen door God tot activiteit aangezet worden (P26) en kunnen zich hier niet aan onttrekken (P27). De eindige modi kunnen zodoende alleen eindig en beperkt bestaan en hun bestaan kan alleen veroorzaakt worden door een andere eindige en beperkte modus die op zijn beurt ook weer veroorzaakt moet zijn door een eindige en beperkte modus en zo verder tot in het oneindige (P28).

De derde eigenschap is dat er in de natuur niets toevalligs bestaat maar dat alles een oorzaak moet hebben (P29). De vrije wil kan daarom ook niet bestaan als vrije oorzaak en God kan niet handelen uit een vrijheid van wil (P32).

De laatste eigenschap is gelegen in het feit van de noodzaak van oorzaak en gevolg. Hieruit volgt dat God de dingen niet op een andere wijze of in een andere orde heeft kunnen voortbrengen dan hij gedaan heeft (P33), dat alles wat in zijn macht ligt ook noodzakelijk moet bestaan (P34-35) en dat uit alles wat bestaat een gevolg moet voortkomen (P36).

Deel 2: Aard en oorsprong van de menselijke geest

In dit deel onderzoekt Spinoza de mens, maar eerst moet hij een aantal zaken over God duidelijk maken. Ten eerste stelt hij dat God een denkend en uitgebreid iets moet zijn, dat wil zeggen de attributen uitgebreidheid en denken moet bezitten (P1-2). Vervolgens onderzoekt hij hoe deze twee attributen zich tot elkaar verhouden. Hieruit blijkt dat deze twee attributen elkaar niet causaal beïnvloeden maar dat alle zaken in een attribuut hun oorzaken hebben binnen dat attribuut en niet voortgebracht kunnen worden door oorzaken uit andere attributen (P5-6). In plaats van het causale verband dat wij tussen de attributen menen waar te nemen, stelt Spinoza een strikt parallellisme voor waarbij de orde en het verband van de ideeën gelijk is aan de orde en het verband der dingen (P7). Voordat Spinoza overgaat naar de mens maakt hij het verschil duidelijk tussen ideeën van werkelijk bestaande zaken en van zaken waarvan alleen de essentie aanwezig is maar die nog niet (of niet meer) bestaan (P8-9). Van nog niet bestaande zaken zijn de bestanddelen aanwezig in de werkelijkheid, deze zaken zijn zodoende in potentie aanwezig. Op dezelfde wijze en daarmee volledig overeenkomend zijn de delen van het bijbehorende idee aanwezig in het denken, in potentie maar nog niet als afgezonderd en afgebakend idee. Hieruit trekt Spinoza de conclusie dat als het voorwerp niet werkelijk bestaat als bijzonder, afzonderlijk ding er ook geen idee in het denken kan bestaan dat afgezonderd is. Hiermee zijn de belangrijkste ingrediënten verzameld en gaat Spinoza over naar de mens.

De mens, zo stelt hij, kan geen substantie zijn maar moet een modus zijn die in God bestaat en zonder hem niet denkbaar is (P10). Het is een gegeven dat de mens denkt, daarmee kunnen we direct concluderen dat de mens een afgebakend idee is in het denken. Dit afgebakende idee moet, zoals we hebben gezien, een werkelijk bestaand voorwerp hebben en dit voorwerp moet, omdat wij als mens niets anders waarnemen dan lichamen en vormen van denken (axioma 5), een lichaam in de uitgebreidheid zijn.

De mens bestaat zodoende als een modus van denken en uitgebreidheid, is een geest en een lichaam, en deze twee hebben geen causale relatie maar zijn de kanten van één verenigde substantie die samen komen in God (P13). Om de aard van de menselijke geest, het werkelijk onderwerp van dit deel, te onderzoeken, bekijkt hij eerst het menselijk lichaam. Vanwege de parallellie tussen beide zal dit onderzoek ons veel leren over de menselijke geest. Dit doet hij in de zogenaamde 'kleine fysica'. Hieruit volgt dat het menselijk lichaam is samengesteld uit veel verschillende deellichamen die onderling kunnen bewegen, groeien en variëren zonder dat de aard van het totale lichaam wijzigt. Deze veranderingen kunnen door andere

lichamen, waarmee het menselijk lichaam in contact staat, veroorzaakt worden. Het menselijk lichaam zal dus door andere lichamen gewijzigd en beïnvloed worden. Van dit complexe lichaam is de menselijke geest het complexe idee. Dit idee, in hoge mate samengesteld uit andere ideeën, is daarmee onderhevig aan vele veranderingen veroorzaakt door omringende ideeën (P14-15).

De menselijke geest krijgt door lichamelijke aandoeningen overeenkomstige ideeën die informatie geven over het menselijk lichaam en de lichamen die met het menselijk lichaam in contact staan; hieruit ontstaan indrukken, herinneringen en associaties (P16-18). De menselijke geest kent het lichaam alleen door de ideeën van de aandoeningen van het menselijk lichaam (P19). Van deze ideeën vormt de geest weer ideeën en vanuit deze ideeën kent de menselijke geest zichzelf (P22-23). De kennis van het menselijk lichaam, van de omringende lichamen, van de ideeën van de lichamelijke aandoeningen en van de duur van deze lichamen is verward en inadequaat. Al deze kennis is kennis van de eerste soort, informatie die door de zintuigen op een gebrekkige, verwarde en ongeordende manier aan het verstand wordt doorgegeven, kennis uit verbeelding.

Na deze laatste vaststelling onderzoekt Spinoza of er ook kennis van een andere soort mogelijk is, die wel waarheid inhoudt. Eerst last hij een kort intermezzo in over waarheid en onwaarheid. Alle ideeën die in verband worden gebracht met God zijn waar (P32), de onwaarheid van ideeën kan alleen voortkomen uit een gebrek (P33 en 35); een idee dat volkomen in onze geest is, kent geen gebrek en moet dus waar zijn (P34). De sprong van de kennis van eerste soort naar de rationele kennis van de tweede soort wordt nu door Spinoza genomen door de kennis die algemeen is aan alles en die zowel in een deel als in het geheel is. Deze algemene kennis is in alle delen in dezelfde mate aanwezig en is dus in elk deel volkomen en daarmee adequaat (P37-38). Ideeën die uit deze adequate kennis volgen, zijn ook adequaat (P40). Naast de kennis van de eerste soort, de verbeelding, en van de tweede soort, de rede, is er nog een derde soort: de intuïtie. Deze intuïtie geeft niet zoals de tweede soort ware kennis van algemene begrippen, maar van het werkelijke wezen van de dingen; dit is geen afgeleide, beredeneerde kennis maar beschouwelijke directe kennis. De kennis van deze soort wordt nader behandeld in deel 5.

De gevolgen van de drie soorten kennis verschillen. Uit de eerste soort volgen onware ideeën, de kennis uit de tweede en derde soort leert ons waarheid en onwaarheid te scheiden (P41-42). De ware ideeën die we door deze soorten kennis verkrijgen zijn vanuit zichzelf duidelijk. Als we een waar idee hebben, weten we dat we een waar idee hebben. Nader bewijs van de waarheid is niet noodzakelijk (P43). De kennis uit de tweede soort leert ons dat toeval niet bestaat maar dat alles noodzakelijk is (P44).

Kennis van de derde soort volgt uit de ideeën van elk individueel ding; vanuit de kennis van de individuele dingen moet de mens noodzakelijk adequate kennis hebben van Gods wezen, dus kennis van de derde soort (P45-47). Ieder mens is dus in principe in staat tot kennis van de derde soort.

Hiermee heeft Spinoza de aard en oorsprong van de menselijke geest voldoende uiteengezet. Hij acht het echter nog noodzakelijk om nog een tweetal stellingen toe te voegen over de vrije wil. De wil is niet, zoals velen denken, een afzonderlijk vermogen van de mens om keuzes te maken en ideeën te bevestigen dan wel te ontkennen. De wil is niet te onderscheiden van de ideeën. De ontkenning of bevestiging ligt reeds besloten in het idee. Wij bezitten zodoende geen absoluut vrije wil en de wil is volledig gelijk aan ons verstand wat weer gelijk is aan een verzameling ideeën (P48-49).

Deel 3: Oorsprong en aard van de aandoeningen

Deel 3 behandelt de menselijke geest en met name de emoties die deze geest kunnen beroeren. Spinoza begint dit hoofdstuk met een onderscheid tussen handelen en ondergaan. De menselijke geest handelt als zijn activiteiten voortkomen uit oorzaken die binnen de menselijke geest liggen. Deze handelingen volgen uit adequate kennis. Uit inadequate kennis komt daarentegen het lijden voort, de geest lijdt of ondergaat omdat zijn kennis niet volledig is (P1-3).

Spinoza gaat verder met de primaire emoties, die hij afleidt uit het streven dat ieder individueel ding heeft om in zijn bestaan te volharden. Hij stelt dat een ding onmogelijk vanuit zichzelf vernietigd kan worden; de oorzaak van vernietiging moet altijd buiten het ding gezocht worden. Elk ding streeft er daarom noodzakelijk naar om zijn bestaan te

behouden en dit streven kent geen einde (P4-8). Ook de menselijke geest, onafhankelijk van de soort kennis die hij bezit, zal in zijn bestaan willen volharden en ideeën die strijdig met het lichaam zijn, kunnen in de geest niet voorkomen (P9-10). Uit dit streven volgt de eerste elementaire emotie, de begeerte.

De andere twee elementaire emoties volgen uit de toe- of afname van dit vermogen om te bestaan. Omdat de menselijke geest en het menselijk lichaam altijd moeten overeenstemmen, zal een toe- of afname van het vermogen tot handelen van het lichaam resulteren in een toe- of afnemen van het vermogen van de geest. De geest is zich bewust van deze toe- of afname en hieruit ontstaan de aandoeningen blijdschap en droefheid (P11). Naast deze drie primaire aandoeningen hecht Spinoza ook veel belang aan de liefde en de haat. Vanuit zijn streven naar behoud zal de menselijke geest zo veel mogelijk zaken bedenken die zijn vermogen bevorderen en ideeën die zijn vermogen beperken zal hij tegengaan door zich positieve zaken te herinneren. Ideeën die zijn vermogen vermeederen en die gekoppeld zijn aan het idee van een uitwendige oorzaak, veroorzaken liefde, ideeën die zijn vermogen verminderen, gekoppeld aan een uitwendige oorzaak, veroorzaken haat (P12-13).

Vanuit deze vijf aandoeningen leidt Spinoza een hele scala van aandoeningen af door er allerlei factoren bij te betrekken. De eerste aandoeningen die afgeleid worden hebben betrekking op aandoeningen vanuit herinnering, associatie, gelijkenis en tijdsbesef. Hieruit ontstaat sympathie en antipathie. Dit zijn vormen van blijdschap of droefheid gekoppeld aan een ding dat door ons niet als oorzaak van deze blijdschap of droefheid wordt gezien (P14-16). Uit gelijkenis ontstaat weifeling en twijfel, als een zaak die droefheid opwekt lijkt op een zaak die blijdschap gaf (P17). Vanuit een bewustzijn van tijd volgen hoop, vrees, gerustheid, wanhoop, vreugde en spijt. Hoop en vrees komen voort uit blijdschap en droefheid samen met het idee van onzekerheid over het verloop. Gerustheid en wanhoop volgen uit hoop en vrees als zekerheid is gekomen over het verloop. Verheuging en spijt volgen uit de herinnering van een verleden zaak waarvan we onzeker waren maar waarover zekerheid is gekomen (P18). Verder voelen we blijdschap als iets dat we haten vernietigd wordt en droefheid als dat iets geliefds overkomt (P19-20).

De tweede groep betreft aandoeningen die betrekking hebben op andere personen. Medelijden (droefheid om andermans leed), blijdschap om andermans geluk, ingenomenheid (liefde voor iemand die een ander goed behandelt), verontwaardiging (haat tegenover iemand die een ander slecht behandelt), nijd (haat uit vreugde over andermans leed), afgunst (haat uit droefheid over andermans geluk) zijn allemaal aandoeningen die voortkomen uit de aandoeningen blijdschap, droefheid, liefde en haat gericht op een voelend wezen (P21-24). Overschatting en geringschatting ontstaan als men uit liefde beter of uit haat slechter over iemand denkt dan gerechtvaardigd is. Uit liefde beter over zichzelf oordelen is hoogmoed, terwijl uit haat slechter over zichzelf oordelen niet mogelijk is (P25-26).

De derde groep betreft aandoeningen die voortkomen uit menselijke relaties. Uit het imiteren van andermans aandoeningen ontstaan medelijden (geïmiteerde droefheid), wedijver (geïmiteerde begeerte), welwillendheid (begeerte ontstaan uit medelijden) (P27). Uit het behagen van andere mensen ontstaat eerzucht (begeerte naar roem ten koste van onszelf) en vriendelijkheid (begeerte naar roem zonder nadeel voor onszelf) (P28). Blijheid over iets dat een ander doet en dat ons verheugt is goedkeuring, de droefheid over een handeling van een ander die we afwijzen is afkeuring (P29). Blijheid over iets wat wij doen en dat geprezen wordt door anderen is zelfverheerlijking, droefheid over iets dat door anderen neergehaald wordt, is schaamte (P30). Jaloezie is haat tegenover iets geliefds dat aan iemand anders behoort (P35). Verlangen is droefheid over iets geliefds dat afwezig is (P36)

Angst, schroom en verbijstering ontstaan niet direct uit menselijke relaties maar uit het ondergaan van een kwaad om een groter kwaad te vermijden. Hieruit ontstaat de angst rechtsreeks, de schroom als het kwade dat men wil vermijden iets schaamtevol betreft en verbijstering als het te ondergane kwaad even nadelig is als het te vermijden kwaad (P39).

Uit liefde of haat die op ons gericht is, ontstaan de dankbaarheid (begeerte om iemand die ons liefheeft wel te doen) en wederkerige haat (haat om iemand die ons haat kwaad te doen). Dit laatste is een vorm van toorn (begeerte om iemand die wij haten kwaad te doen). Wreedheid ontstaat als wij iemand haten die ons liefheeft en onze haat de wederkerige liefde overvleugelt (P40-41).

Moed is de begeerte om iets te doen dat een gevaar voor onszelf oplevert, lafhartigheid is de vrees voor iets dat anderen als niet gevaarlijk beoordelen. Deze lafhartigheid komt voort uit

een eigen oordeel, de mens is op deze wijze vaker oorzaak van zijn eigen aandoeningen, zoals bij zelfvoldaanheid en berouw (blijdschap of droefheid met het oordeel daar zelf de oorzaak van te zijn) (P51).

Uit het oordeel dat wij vormen over het uniek zijn van een voorwerp volgen de verbazing (volledige inbeslagname van de geest), ontzetting (verbazing vanuit een gevreesd iets), bewondering (verbazing door een voorwerp dat boven ons uitsteekt), afschuw (verbazing over andermans toorn, nijd enz.). Uit de bewondering van een geliefd iets volgt de toewijding. Verachting, het tegendeel van de bewondering, ontstaat uit de verbazing door een voorwerp dat we als laag beoordelen. Uit verachting volgen bespottung (verachting van een gehaat iets) en ergernis (verachting van een dwaasheid) (P52).

Indien we onze eigen machteloosheid ervaren, voelen we neerslachtigheid (droefheid door eigen machteloosheid), blijdschap over wat we kunnen is eigenliefde (P55).

Met deze laatste aandoeningen zijn alle noodzakelijke aandoeningen behandeld. Spinoza besluit de reeks met een algemene constatering. Hij stelt dat er veel meer aandoeningen zijn dan hier behandeld. Ten eerste komt dit omdat er even veel soorten aandoeningen zijn dan voorwerpen waardoor deze, door middel van inwerking op ons lichaam, worden veroorzaakt. Ten tweede komt dat omdat soortgelijke aandoeningen in verschillende individuen evenveel kunnen verschillen als het wezen van deze individuen verschilt (P56-57). Bovenstaande aandoeningen zijn allemaal passieve aandoeningen. Aan het einde van dit deel komen de actieve aandoeningen aan bod die de geest heeft als de geest handelt. Deze aandoeningen kunnen alleen vormen van blijheid of begeerte zijn. Deze aandoeningen, die de geest heeft voor zover hij adequate ideeën heeft, rangschikt Spinoza onder de 'flinkheid'. Deze flinkheid kan betrekking hebben op onszelf en wordt dan geestkracht genoemd, vormen hiervan zijn matigheid, nuchterheid, tegenwoordigheid van geest. De flinkheid die betrekking heeft op anderen wordt edelmoedigheid genoemd, vormen hiervan zijn gematigdheid, goedertierenheid enzovoort.

Deel 4: De menselijke slavernij of de macht van de aandoeningen

Na de behandeling in de vorige twee delen van de menselijke geest en de aandoeningen, volgt in dit deel de bespreking van de gevolgen van de aandoeningen in de menselijke geest. Spinoza begint met een vergelijking tussen de menselijke macht en de macht van zijn omgeving. Vanuit de aard van de mens en de menselijke geest volgt noodzakelijk dat de mens een deel van de natuur is en dat deze natuur, de uitwendige oorzaken, veel sterker zijn dan de menselijke vermogens. De mens kan zich daarom niet onttrekken aan lijdingen of passieve aandoeningen. Het is niet mogelijk dat de mens uitsluitend handelt vanuit in hem zelf gelegen, adequate, oorzaken (P1-4). De kracht en invloed van de passieve aandoeningen wordt mede bepaald door uitwendige oorzaken en deze kunnen de menselijke vermogens overtreffen en kunnen alleen overtroffen worden door andere aandoeningen die sterker zijn (P5-7).

Spinoza vervolgt met een vergelijking tussen de aandoeningen onderling. Hieruit volgt dat aandoeningen sterker zijn als wij de oorzaak als aanwezig beschouwen, als we de oorzaak spoedig verwachten of als we de oorzaak als noodzakelijk beschouwen (P9-11). Verder geldt dat een aandoening sterker is als we ze voor mogelijk houden in plaats van als toevallig beschouwen of als we ze beschouwen als in het verleden gelegen in plaats van toevallig (P12-13).

Nu we weten wat onze macht is in relatie tot de uitwendige oorzaken en wat de verhouding in macht is tussen de verschillende aandoeningen, kunnen we gaan kijken welke rol de kennis van goed en kwaad kan spelen. Deze kennis op zich is niet bij machte om aandoeningen te temperen, alleen aandoeningen die uit deze kennis voortkomen zouden dit kunnen. De begeerte uit deze kennis is echter zwakker dan de begeerte uit andere oorzaken. Als deze kennis zaken in de toekomst betreft of toevallige zaken, dan is ze nog veel zwakker dan de begeerte naar zaken die nu aanwezig zijn (P14-17).

Uit het voorgaande is nu bekend waarom de mens machteloos en onstandvastig is en waarom de mens niet (altijd) volgens de rede leeft. Desondanks behoudt de rede positieve aspecten; de rede kan ons nuttige leefregels voorschrijven en ze kan aangeven welke aandoeningen in lijn zijn met de rede.

De eerste leefregel die de rede ons voorschrijft, is het streven naar ons eigen zelfbehoud. Iedereen begeert of verfoeit noodzakelijk dat wat goed of slecht voor hem is, en niemand kan

goed handelen of goed leven zonder te begeren om te handelen, te leven en te bestaan. Niets kan aan dit streven voorafgaan omdat dit streven gelijk is aan ons wezen. Dit streven volgt daarom ook alleen uit ons eigenbelang, we streven naar niets anders dan naar ons eigen zelfbehoud (P19-25). Dit streven dat uit de rede volgt, richt zich op niets anders dan wat tot begrip leidt en van datgene dat tot begrip en vermeerdering van kennis leidt weten we zeker dat het goed is. Het hoogste goed is daarom de kennis van God (P26-28).

Het tweede dat de rede ons voorschrijft is dat we ons op onze medemens moeten richten. Dit volgt uit het feit dat iets alleen goed of slecht voor ons kan zijn als het iets met ons gemeen heeft. Iets kan door wat het met ons gemeen heeft, nooit slecht voor ons zijn, maar moet in zoverre het met onze aard overeenkomt noodzakelijk goed zijn (P29-31). Als mensen onderworpen zijn aan lijdingen, en dus niet handelen uit adequate ideeën, komen zij niet met elkaar overeen en kunnen zij tegenover elkaar komen te staan. Als mensen echter leven volgens de rede, vanuit adequate ideeën, dan komen ze met elkaar overeen en zijn ze nuttig voor elkaar. Er bestaat zodoende in de wereld niets nuttiger voor de mens dan een mens die volgens de rede leeft (P32-35).

Het hoogste goed waarnaar een mens streeft vanuit de rede, is voor iedereen beschikbaar en iedereen kan daar in gelijke mate in delen. Een naar de rede levende mens zal dit daarom ook ieder ander toewensen en hij zal dit des te meer doen naarmate hij meer kennis van God heeft (P36-37).

Het grootste deel van het resterende deel van dit hoofdstuk (P38-58) ruimt Spinoza in voor de bespreking van welke aandoeningen in lijn zijn met de rede en welke niet. Deze bespreking begint met drie algemene stellingen over wat nuttig of goed is voor de mens; nuttig blijken de zaken te zijn die het menselijk lichaam geschikt maken om veel indrukken te ontvangen, goed zijn zaken die de samenstelling van het menselijke lichaam intact laten en tot slot is een gemeenschapsleven nuttig voor de mens (P38-40). Hierna gaat Spinoza over tot het bespreken van de verschillende aandoeningen. Blijheid is goed, droefheid is slecht (P41), opgewektheid is altijd goed, neerslachtigheid altijd slecht (P42). Overmatige prikkeling is slecht, pijn kan goed zijn als het deze overmatige prikkeling tempert (P43). Liefde en begeerte kunnen bovenmatig zijn en zijn dus niet automatisch goed, haat daarentegen kan nooit goed zijn en wie volgens de rede leeft, zal haat of vormen daarvan met liefde beantwoorden (P44-46). Hoop en vrees zijn niet goed net als gerustheid, wanhoop, verheuging en spijt (P47). Overschatting en geringschatting zijn altijd slecht (P48), medelijden is slecht en nutteloos voor de mens die volgens de rede leeft (P50). Zelfingenomen zijn is niet in strijd met de rede, verontwaardiging is noodzakelijk slecht. Zelfvoldoening of tevredenheid met onszelf is goed als dit voortkomt uit de rede en is het hoogste waarop we kunnen hopen (P52). Berouw en neerslachtigheid volgen niet uit de rede (P53-54). Hoogmoed en zelfverachting volgen uit een gebrekkige zelfkennis, duiden op een zwakheid in de ziel en hoogmoedige mensen omringen zich met parasieten en vleiers (P55-57). Zelfverheerlijking kan volgen uit de rede, ijdele roem en schaamte niet. Schaamte is alleen goed omdat het een teken is voor een begeerte naar een eerbaar leven (P58). Hiermee zijn de aandoeningen uit blijdschap en droefheid afgerond, wat de begeerte betreft, deze is goed of slecht afhankelijk van de aandoening waaruit de begeerte voortkomt (P58).

Spinoza gaat vervolgens over naar de gevolgen van een leven volgens de rede. Ten eerste stelt hij dat alle daden die volgen uit passieve aandoeningen ook uitgevoerd kunnen worden vanuit actieve aandoeningen ofwel vanuit de rede (P59). De begeerte, of ze nu voortkomt uit blijheid of droefheid, houdt geen rekening met de mens als geheel maar heeft slechts betrekking op een deel (P60). Voor een mens levend volgens de rede kan begeerte niet bovenmatig zijn (P61) en een dergelijke mens wordt niet anders aangedaan door zaken in het heden, de toekomst of het verleden (P62); hij zal niet handelen uit vrees (P63), altijd de beste of minst slechte zaken kiezen (P65) en hij zal een toekomstig groter goed verkiezen boven een huidig kleiner goed (P66). Hieruit blijkt het verschil tussen de mens die volgens de rede leeft, de vrije mens, en de mens die dit niet doet, de slaaf, die zaken uitvoert zonder er iets van te begrijpen.

De vrije mens wordt door een aantal zaken gekenmerkt. Hij denkt niet aan de dood maar aan het leven, de vrije mens vermijdt en overwint gevaren en hij probeert weldaden van onwetenden af te wijzen. Alleen de vrije mens kan waarachtig dankbaar zijn en handelt alleen te goeder trouw. De vrije mens, tot slot, leeft vrijer in een staat dan in de eenzaamheid (P67-73).

Deel 5: de macht van het verstand of de menselijke vrijheid

In deel 5 onderzoekt Spinoza de macht van het verstand. Voordat hij dit doet, wil hij echter eerst zeker stellen dat we niet vergeten zijn dat er geen causaal contact is tussen lichaam en geest maar dat vanuit het parallelisme de rangschikking, orde en aaneenschakeling van de gedachten gereflecteerd wordt in beelden in het lichaam (P1).

Vervolgens gaat Spinoza na wat de rede kan betekenen, ofwel hoe het verkrijgen van kennis ons macht geeft over de aandoeningen. Het eerste dat hij constateert is dat als wij een aandoening scheiden van de gedachte van een uitwendige oorzaak, wij geen haat, liefde of afgeleide aandoeningen meer kunnen hebben (P2). Ten tweede stelt hij dat als we een aandoening helder en duidelijk begrijpen, wat mogelijk is, dit geen passieve aandoening meer kan zijn maar een actieve aandoening wordt (P3-4). Ten derde hebben wij minder te lijden van een aandoening waarvan wij begrijpen dat ze noodzakelijk is (P5-6).

In de volgende stellingen werkt Spinoza toe naar de laatste remedie, een remedie niet uit de rede, maar uit de derde soort kennis, de intuïtie. Spinoza stelt dat aandoeningen die opgewekt worden door verscheidene samenwerkende oorzaken, sterker zijn en minder schadelijk voor ons zijn (P8-9). Zolang wij niet zozeer door aandoeningen worden aangedaan dat onze constitutie verbroken wordt, zijn wij bij machte om de indrukken van het lichaam te rangschikken en ordenen. De aandoeningen uit deze gerangschikte en verbonden begrippen kunnen ons beter wapenen tegen slechte aandoeningen (P10). De rede kan ons zodoende helpen om ons op te werken naar het rangschikken en verbinden van ideeën, dat kenmerkend is voor de derde soort kennis. De indrukken van het lichaam die op deze manier in verband zijn gebracht met verscheidene zaken, zullen vaker voorkomen, en de geest meer in beslag nemen (P11-13).

Met behulp van de rede, door het verkrijgen van heldere en duidelijke ideeën en de verbinding van deze ideeën tot een groter geheel, kunnen wij alle lichaamsindrukken en beelden terugbrengen tot het idee dat wij van God hebben (P14). Hieruit ontstaat een liefde voor God die sterker is naarmate de kennis van onszelf en van onze aandoeningen groter is (P15). Deze liefde streeft niet naar het terugwinnen van liefde vanuit God en deze liefde kan nooit omslaan in haat (P17-19) en deze liefde willen we niet voor ons zelf houden maar de liefde neemt juist toe door ze te delen met anderen (P20).

Er zijn zodoende vier remedies te onderscheiden. Vanuit de rede kunnen we de aandoening scheiden van haar uitwendige oorzaak, kunnen we van passieve actieve aandoeningen maken door er heldere en duidelijke kennis van te krijgen en we kunnen hun invloed verminderen door de noodzakelijkheid van de aandoeningen in te zien. Deze remedies vanuit de rede kunnen ons helpen om de aandoeningen te verbinden en ordenen en in verband te brengen met God, de vierde en ultieme remedie vanuit de intuïtieve kennis.

Spinoza gaat vervolgens over tot het laatste onderdeel van zijn betoog, namelijk de duur van de geest zonder het bestaan van het lichaam. De vermogens van de geest zijn beperkt, de geest kan geen ideeën hebben of herinneringen houden zonder het bestaan van het lichaam (P21). Toch bestaat er in God een idee van het wezen van de verschillende menselijke lichamen vanuit het gezichtspunt van de eeuwigheid (P22) en daarom kan de menselijke geest niet geheel en al verdwijnen met het verdwijnen van het lichaam maar er moet iets blijven dat eeuwig is (P23).

Wat is dan datgene dat eeuwig blijft bestaan? Ten eerste stelt Spinoza dat als wij de individuele dingen beter begrijpen, wij God beter begrijpen (P24); ons belangrijkste doel moet daarom zijn om de dingen te begrijpen vanuit de derde soort van kennis (P25). Uit deze derde soort van kennis ontspruit vanzelf de begeerte om meer vanuit deze soort te begrijpen en tevens ontstaat hieruit de grootst mogelijk rust in onze ziel (P26-27). Deze derde soort van kennis kan niet voortkomen uit de eerste soort maar kan, zoals de ontwikkeling van P8 naar P13 al liet zien, wel uit de tweede soort ontstaan (P28). Belangrijker is nog dat uit deze derde soort kennis ideeën voortkomen die geen voorstelling zijn van het huidige bestaande lichaam maar van het wezen van het lichaam gezien vanuit de eeuwigheid (P29) en uit deze kennis, vanuit de eeuwigheid weet de mens dat hij in God is en uit God verklaard kan worden (P30). De derde soort van kennis heeft haar oorsprong in de geest voor zover die eeuwig is (P31). Tot zover enige eigenschappen van de derde soort van kennis. Maar is dit nu datgene in ons dat eeuwig blijft bestaan?

Om die vraag te beantwoorden, moeten we nog nader onderzoeken wat er uit de derde soort kennis volgt. Deze kennis gaat vergezeld van het idee van God als oorzaak (P32) waaruit een verheuging en liefde ontstaat voor God die eeuwig is (P33). Deze geestelijke liefde is de enige liefde die eeuwig is, de passieve aandoeningen verdwijnen met het verdwijnen van het lichaam (P34). God heeft zichzelf lief met een oneindige geestelijke liefde en de geestelijke liefde van de geest is gelijk aan deze oneindige liefde van God zelf (P35-36). Niets kan in strijd zijn met deze liefde en niets kan haar opheffen (P37). Deze liefde is dus datgene in ons wat eeuwig is. Des te meer kennis wij van de tweede en derde soort hebben, des te minder hebben wij te lijden van slechte aandoeningen en des te minder vrezen wij de dood (P38). Het deel in ons dat eeuwig is, is groter als wij een lichaam hebben dat tot veel in staat is (P39), en des te volmaakter iets is, des te minder lijdt het en omgekeerd, hoe meer iets handelt, des te volmaakter is het (P40).

Hiermee is voldoende gezegd over de eeuwigheid van de geest. Resteren nog twee opmerkingen. Ten eerste stelt Spinoza dat wij niet goed handelen, op een wijze zoals beschreven in deel 4, om dit eeuwige bestaan van onze geest te bewerkstelligen. Wij zouden ook zonder de kennis van deze eeuwigheid goed proberen te handelen (P41). Ten tweede is ons hoogste geluk niet het loon van ons streven naar een goed leven maar het streven naar een goed leven zelf is ons hoogste geluk (P42).

Hiermee sluit Spinoza de Ethica af, maar niet zonder ons mee te delen dat het genoemde voortreffelijke niet eenvoudig te bereiken is en even moeizaam als zeldzaam is.

Structuur Ethica

Hoofdstructuur

- Deel 1: Over God
- Deel 2: Aard en oorsprong van de menselijke geest
- Deel 3: Oorsprong en aard van de aandoeningen
- Deel 4: De menselijke slavernij of de macht van de aandoeningen
- Deel 5: de macht van het verstand of de menselijke vrijheid

Structuur van deel 1: Over God

Onderdelen

- Definities (8)
- Axioma's (7)
- Stellingen met opmerkingen (36)
- Appendix (1)

Structuur van stellingen

P1-11: Het bestaan van God

- P1-4: Hulpstellingen
- P5-8: Vier eigenschappen van substantie
- P9-10: Hulpstellingen
- P11: Bewijs van bestaan van God

P12-15: Dat God de oorzaak is van alles

- P12-14: Hulpstellingen
- P15: Buiten God kan niets bestaan

P16-36: De eigenschappen van God

- P16-18: Op welke wijze God de oorzaak van alle dingen is
- P19-28: Dat God alles in stand houdt
  - P19: Attributen
  - P20-22: De oneindige modi
  - P23-28: De eindige modi

- P29-32: Determinisme en vrije wil
  - P29: Er is niets toevallig, alles heeft een oorzaak.
  - P30-31: Het verstand is niet de oorzaak van zichzelf
  - P32: Dat de vrije wil niet bestaat.
- P33-36: Noodzakelijkheid in oorzaak en gevolg
  - P33: Dat de zaken op geen andere wijze door God voortgebracht kunnen worden.
  - P34-35: Dat God alles wat in zijn macht ligt tot bestaan moet brengen.
  - P36: Dat uit alles wat bestaat een gevolg voort moet komen.

Structuur van deel 2: Aard en oorsprong van de menselijke geest

Onderdelen

- Inleiding (1)
- Definities (7)
- Axioma's (5)
- Stellingen met opmerkingen (49)
- Kleine fysica (tussen P13 en P14) met
- Axioma's (4)
- Hulpstellingen (7)
- Postulaten (6)
- Appendix (Scholium bij P49) (1)

Structuur van stellingen.

P1-9: Attributen en parallellisme

- P1-4: Attributen
- P5-7: Orde en verband tussen de attributen
- P8-9: Voorstelling van bestaande en niet bestaande zaken

P10-15: De menselijke geest en het menselijke lichaam

- P10-13: De mens is een mode van denken en uitgebreidheid.
- Kleine fysica: Eigenschappen het menselijke lichaam.
- P14-15: De menselijke geest is het complex idee van het complex lichaam.

P16-31: Kennis van de eerste soort (verbeelding)

- P16-19: Ideeën uit indrukken van het lichaam, herinnering en associatie.
- P20-23: Kennis van zichzelf
- P24-31: Verwarde en inadequate kennis

P32-36: Waarheid en onwaarheid

P37-47: Kennis van de tweede (rede) en derde soort (intuïtie)

- P37-40: Redelijke kennis uit algemene kennis – adequaat
- P41-44: Gevolgen van de drie soorten kennis
- P45-47: Intuïtieve kennis

P48-49: Gelijktelling van vrije wil aan ideeën.

Structuur van deel 3: Oorsprong en aard van de aandoeningen

Onderdelen

- Inleiding (1)
- Definities (3)
- Postulaten (1)
- Stellingen met opmerkingen (59)
- Definities van aandoeningen (48)
- Algemene definitie van aandoeningen (1)

Structuur van stellingen.

P1-8: Algemene principes over macht van individuele dingen

- P1-3: Handelen en lijden
- P4-8: Alles streeft naar behoud van bestaan

P9-13: Fundamenten van aandoeningen

- P9-11: Primaire aandoeningen – begeerte, blijdschap, droefheid
- P12-13: Secundaire aandoeningen: liefde en haat

P14-20: 1^e groep passieve aandoeningen (uit herinnering, associatie, gelijkenis en tijdsbesef)

- P14-16: Sympathie en antipathie.
- P17: Weifeling
- P18: Hoop, vrees, gerustheid, wanhoop, verheuging en spijt
- P19-20: Blijdschap uit haat, droefheid uit liefde

P21-26: 2^e groep passieve aandoeningen (met betrekking tot voelende wezens).

- P21-24: Medelijden, genegenheid, verontwaardiging, nijd, afgunst.
- P25-26: Overschatting, geringschatting, hoogmoed.

P27-55: 3^e groep passieve aandoeningen (vanuit menselijke relaties).

- P27: Aandoeningen uit imitatie (medelijden, wedijver, welwillendheid)
- P28: Aandoeningen uit het behagen van anderen (eerzucht, vriendelijkheid)
- P29: Aandoeningen uit handelingen van anderen (goedkeuring, afkeuring)
- P30: Aandoeningen uit het geprezen worden door anderen (zelfverheerlijking, schaamte)
- P31-38: Aandoeningen uit zaken die wij liefhebben (jaloezie)
- P39: Aandoeningen uit vermijden groter kwaad (angst, schroom, verbijstering)
- P40-41: Aandoeningen uit op ons gerichte liefde/haat (dankbaarheid, wederkerige haat, toorn, wreedheid)
- P42-50: De gevolgen van liefde en haat
- P51-55: Aandoeningen uit eigen oordeel (moed, lafhartigheid, zelfvoldaanheid, berouw, verbazing, ontzetting, bewondering, afschuw, neerslachtigheid, eigenliefde)

P56-57: Afrondende algemene stellingen betreffende passieve aandoeningen

P58-59: Actieve aandoeningen (flinkheid, geestkracht, edelmoedigheid).

Structuur van deel 4: De menselijke slavernij of de macht van de aandoeningen**Onderdelen**

- Inleiding (1)
- Definities (8)
- Axioma's (1)
- Stellingen met opmerkingen (73)
- Appendix (1)

Structuur van stellingen.

P1-18: Oorzaken van menselijke machteloosheid en onstandvastigheid.

- P1-4: Zwakte van menselijke vermogens in relatie met omgeving
- P5-7: Kracht van passieve aandoeningen in relatie tot menselijke vermogens
- P8: Kennis van goed en kwaad
- P9-13: Vergelijking van kracht tussen verschillende aandoeningen (gedacht als aanwezig, afwezig, spoedig komend, noodzakelijk, mogelijk, toevallig, in verleden).
- P14-18: Beperkte kracht van kennis van goed en kwaad en begeerte

P19-37 – Richtlijnen die de rede ons voorschrijft

- P19-28: Eerste richtlijn – streven naar eigen zelfbehoud
  - P19-25: Bron van dit streven
  - P26-28: Gevolg van dit streven (kennis).
- P29-37: Tweede richtlijn – onze medemens
  - P29-35: Bron van de medemenselijkheid
  - P36-37: Gevolg medemenselijkheid (het goede delen)

P38-58 – Beoordeling welke aandoeningen in lijn zijn met de rede

- P38-40: Algemene uitgangspunten over wat nuttig is voor de mens
- P40-57: Beoordeling van aandoeningen die ontstaan uit blijdschap en droefheid.
- P58: Beoordeling van aandoeningen uit begeerte

P58-73: Gevolgen van een leven vanuit de rede

- P58-66 – Verschil tussen het wel of niet leven volgens de rede
- 67-73 – Kenmerken van de vrije mens

Structuur van deel 5: de macht van het verstand of de menselijke vrijheid

Onderdelen

- Inleiding (1)
- Axioma's (2)
- Stellingen met opmerkingen (42)

Structuur van stellingen.

P1-20: Over de macht van het verstand.

- P1: Herhaling van beschrijving van het parallellisme
- P2-6: Remedies uit de rede
  - P2: Scheiden van aandoening en idee van uitwendige oorzaak
  - P3-4: Heldere en duidelijke kennis van aandoeningen
  - P5-6: Het onderkennen van de noodzakelijkheid
- P7: Rekening houden met tijd
- P8-13: Overgang van de rede naar de intuïtie
  - P8-10: Het rangschikken en verbinden van aandoeningen vanuit de rede
  - P11-13: Het rangschikken en verbinden van beelden vanuit de intuïtie
- P14-20: Remedie uit intuïtieve kennis
  - P14-15: Ontstaan van liefde voor God
  - P16-20: Kenmerken van deze liefde voor God

P21-40: De eeuwigheid van de geest

- P21-23: Waarom de menselijke geest niet geheel eindig kan zijn
- P24-31: Gevolgen van de intuïtieve kennis
- P32-36: Ontstaan van oneindige liefde voor God uit intuïtieve kennis
- P37-40: Het onsterfelijke deel van de menselijke geest

P41-42: Afronding – bereiken van hoogste geluk

- P41: Goed handelen niet afhankelijk van kennis eeuwig leven
- P42: Hoogste geluk niet het doel maar het streven zelf

Einde.

Gebruikte literatuur

- [1] H. de Dijn, *Spinoza, de doornen en de roos* (Kapellen, Pelckmans-Klement 2010)
- [2] H. de Dijn, *Reading Guide for Spinoza's Ethics Parts I – V* (internet editie)
- [3] Spinoza, *Ethica*, vert. N. van Suchtelen (Amsterdam, Wereldbibliotheek 1979)
- [4] Spinoza, *Ethica*, vert. H. Krop (Amsterdam, Prometheus/Bert Bakker 2002)